



“GLOBALLASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI”

atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya



Q.MÁTMURATOV TÍN «TERBENBES» ROMANÍNDÁǵÍ SÁLEMLESIWGE BAYLANISLI ETIKET SÓZLERDÍN QOLLANILIWÍ

Shinnazarova Saodat
ilimiy basshı f.i.k., docent

Alewatdinova Zaynab
Ajiniyaz atındaǵı NMPI
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı tálim
baǵdarınıń 4 a topar studentı

Tilimizdín hár qanday etiket sózdín óz qollanılıw jaǵdayları hám jumsalıw tarawları bar. Ol, álbette, hár qanday adamnín pútkil, tutas ómiri dawamında qalıplesip, tolıǵıp, ayırım waqıtlarda ózgerislerge de ushırap otıradı. Etiket sózler hár qanday adamnín tárbiyalanǵanlıq dárejesin kórsetiw menen birge, qanday orında yaki qanday jaǵday hám halatta dál orınlı orında, durıs paydalanıw zárúrligin de talap etedi. Demek, etiket sózler bul dáslep ádep-ikramlıqtıń da baslı ólshemlerinen biri bolıp sanaladı. Bul haqqında N.I. Formanovskaya: «Múráját hám dıqqattı qaratıw», «xoshlasıw», «keshirim soraw», «iltimas», «másláhát», «qutlıqlaw», «mirát» hám basqa da usı sıyaqlı temalarda sóylesiw etiketi birlikleri háreketli etiket penen sistema payda etedi hám olar adam háreketleri, sóylesiw etiketi mikrosistemasında variant bolıp esaplanadı. Kórkem shıǵarmalardaǵı sóylesiw procesi sóylesiw etiketi háreketleri menen baqlanadı hám tolıqtırıladı(1.10.).

Haqıyqatında da, tilimizde etiket sózlerdín verbal, yaki verbal emes usıllar arqalı bildiriliw jaǵdayları kórkem shıǵarmalarda awızeki yamasa rásmiy hám rásmiy emes, jazba formada hám t.b. ańlatılıwına qaray sáwlelenedi.

Sálemlesiw etiketi, sálemlesiw, amanlasıw háreketlerinde júzege keletuǵın etiket sózler bolıp esaplanadı. Hár bir xalıqtıń óz sálemlesiw, amanlasıw háreketleri bar. Qaraqalpaq xalqında sálemlesiw ulıwma kópshilik túrkiy xalıqlarındaǵı sıyaqlı awızeki formada, qol alısw, tós qaǵıstırıp kórisiw hám t.b. sıyaqlı verbal emes háreketler arqalı da ámelge asırıladı. Sálemlesiw háreketleri hár qanday xalıqtıń milliy ózgeshelikleri, milliy psixologiyası menen tıǵız baylanıslı.

Mámur Saidxanov ilimiy izertlew jumısında: «Sálemlesiw etiketi tariyxı boyınsha jámiyet aǵzaları tárepinen qabıllanǵan belgili háreketler menen parallel alıp barıladı. Sálemlesiwde «Assalawma áleykum» sózi, on qoldı shep kókirekke qoyıw hám bastı on tárepke sál burǵan halda tómenge iyiw menen baqlanıw barıladı. Usı orında belgili sharayat, kommunikantlardın halatı yaki basqa sebep penen sóylew birliǵı qarım-qatnas



“GLOBALLASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya



procesinde túsip qalsa, joqarıdaǵı háreketler verbal quraldıń ornın basadı hám assalawma áleykum sózinen ańlatılǵan menen verbal emes qural arqalı sáwlelenedi. Bul háreketlerdiń verbal emes kórinisi nominativ ózgeshelikti kórsetedi hám «qoldı kóksine qoyıw», «bastı qıymıdatıw» sıyaqlı im-isharalıq sózler jıyındısı arqalı kórsetiledi. Sálemlesiwde verbal emes háreketler sóylew procesi arqalı bolıwı múmkin» - dep kórsetedi (2.37)

Sálemlesiw - bul ulıwma insanıy adamgershiliktiń bir nıshanı bolıw menen birge ol til biliminiń kózqarasınan alıp qaraǵanda verbal hám verbal emes jaǵdaylarda da úlken áhmiyetke iye qubılıs bolıp esaplanadı. Al, musulman xalıqlarınıń ázelden kiyatırǵan dástúrleri boyınsha jası úlken adamǵa jası kishi, meyli, ol tanıs emes adam bolsa da sálem bermey ótiwge bolmaydı dep esaplanatuǵın jaqsı kózqaraslar qalıplesip unamlı nársede dep qarawǵa tuwra keledi.

Basqa da túrkiy tilleri sıyaqlı házirgi qaraqalpaq tilinde sálemlesiw hár qıylı sóz hám gáp, tekst formalarında ámelge asa beriwı múmkin. Solardan eń kóp qollanılatuǵın túrleri: «Assalawma-áleykum!», «Waleykum assalam!», «Sálem!», «Salamatsız ba!?», «Waleykum!», «Harman» - «Bar bolın» hám taǵı basqalar kúndelikli turmısımızda mın san ret qaytalanadı. Álbette, bulardan tısqarı kópshilik (intelligenciya) zıyalılar toparında yamasa baspasóz, radio, televideniye stiline «Qayırılı tań!», «Kesh jarıq» sıyaqlı sálemlesiw formaları jiyi qollanıladı. Biraq negedur olar ápiwayı qara puxara xalıq tiliniń stiline qollanılganın ushırata almaymız yamasa dim siyrek isletilgenin ǵana kóriw múmkin.

Turmısımızda sálemlesiw, amanlasıw, sorasıwdıń bir qansha túrlerin ushıratamız. Mısalı: kitabıy stilde yaki awızeki stilde, xat arqalı sálem, telefon arqalı amanlasıw, ekinshi bir tárep (adam) arqalı sálem jollaw, metaforalıq usılda, kórkemlew quralları arqalı o dúnyadaǵı adamǵa sálem jollaw túri, onıń verbal emes usıl arqalı ámelge asırılıw jolları, azshılıqtıń kópshilikke, jası úlkenniń jası kishige, adamnıń tek adamlarǵa emes jansız predmetlerge de sálem beriwı, úrp ádet, milliy dástúrlerimizge sáykes keliwlerdiń sálem beriw kórinisleriniń ulıwma bir kompoziciyanı quraytuǵınlıǵı bizge málim.

Qaraqalpaq dástúrlerinde hayal adam tárepinen neke jaǵınan tuwısqan adamlarǵa sálemi de bir qatar ózgeshelikler menen ushırasadı. Ásirese, jańa túsken kelinler dástúrimizde perzentli bolǵanına yaki ata-enesi tárepinen ruqsat berilgenshe óz eriniń jaqınlarına, ata-enesi, jası úlkenlerge iyilip sálem beredi. Qaraqalpaq awıllarında kewanı jastaǵı analarımız da jası úlken, kekse adamlarǵa, qaynaǵa, qayinene, ulıwma eri tárepinen jaqın bolǵan aǵayınlerge iyilip sálep beriw dástúri elege shekem saqlanıp qalǵan.



“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya



Mısalı: Aymereke mushlap atırǵan qamırın qoyıp, ornınan órre turıp ǵarrıǵa *iyilip sálem berdi* (Q.Mátmuratov, 21-b.).

Jańa túsken kelin eriniń úyine eń dáslepki qádem basıwında qos qolın kóksine qoyıp iyilip, oń qolın úsh márte bosǵaǵa hám mańlayına gezekpe-gezek tiygizip sálem beriw dástúri bolıp, bul verbal emes usıl arqalı hám eki tárepinde eki hayal adam turǵan halatta ámelge asırıladı. Mısalı: *Qız qos qolın kóksine alıp, mańlayı jerge tiygen she iyilip, ǵarrıǵa sálem berdi* (Q.Mátmuratov, 135-b.).

Bilimlendiriw tarawında muǵallımge oqıwshılardıń yaǵnıy azshılıqqa kópshiliktiń sálem beriwinde klassta, auditoriyada «*sálem muǵallım*» dep awızeki túrde sálem beriw hám orınlarınan turıp húrmet kórsetiwın ushıratamız. Biraq sońǵı waqıtlarda muǵallım sózi atalmay-aq «*assalawma áleykum*» dep, al oqıtıwshı «*wáliy kum assalam*» dep sálem beriw dástúri engizilmekte

Sálemlesiw – etiketi húrmet, sıylasıq múnásibetleriniń háreket arqal júzege shıǵıwı. Geypara jaǵdayda bir qol menen yaǵnıy verbal usıl arqalı sálemlesiw – bul ekinshi tárepke hürmetsizlikti de ańlatadı. Mısalı: ... Bay aǵası menen *sınar qollap zorǵa sálemlesti* (Q.Mátmuratov, 93-b.). Eki qollap sálemlesiw bir qatar jaǵdaylarda asa úlken hürmetti, sıylasıqtı ańlatadı. Mısalı: Sıypaq *qos qollap sálem beriw* menen kelip, ulamanıń atın jılawlap, qoltıǵınan demep atınan túsirdi (Q.Mátmuratov, 174-b.). Bul mısalda sálemlesiw verbal emes usıl, tek eki qol háreketi arqalı ámelge asırılǵan.

Qunish «*Assalawma áleykum aǵa*»lap, qos qollap qolın sozıp Lapeske qaray búgejeńlewi menen juwırdı (Q.Mátmuratov, 93-b.).

Dáslepki mısalda sálemlesiw verbal emes usıl, tek eki qol háreketi arqalı, al ekinshi mısalda eki qol menen birge *assalawma áleykum ózin* de paydalanıwda verbal hám verbal emes usıl aralas túrde ámelge asırılǵan. Kópshilikke yamasa jası úlkenge, belgili rásmiy hürmettegi adamlarǵa qolın kóksine qoyıp yamasa boyın sál iyilińkiregen halda turıp sálemlesiw de úlken húrmet hám izzetti bildiredi. Mısalı: Toparlasqan jámaát sap dizisip turdı da, qolların *álip lám alısqı* ulamalar kiyatırǵan tárepke baǵısqı turdı (Q.Mátmuratov, 116-b.).

Alamannan hesh kim ulamalarǵa qolın alıp juwırmadıǵı, biraq tuslarınan ótip baratırǵanda «*Assalawma áleykum*» desip, qolları kóksilerinde, asa bir miriwbet penen qáddilerin *dál etip* sálem berip qala berdi (Q.Mátmuratov, 117-b.).

Juwmaqlap aytqanda, Q.Mátmuratovtıń « Terbenbes» romanında qaraqalpaq xalqınıń milliy tili shıǵarmada sáwlelengen sálemlesiw etiketi arqalı óz kórinisin tapqan.

Ádebiyatlar

1. Формановская Н.И. Русский речевогой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М., 1982. – Б. 10.



“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍDA FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındađı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya



2. Саидханов М.М. Новербал воситалар ва ўзбек тилида уларнинг ифодаланиши.: филол. фан. номз. дис ... - Тошкент, 1993. – Б. 37.
3. Матмуратов Қ. Тербенбес (Биринши китап). роман. - Нөкис, Қарақалпақстан, 2009.